

DE MULTICULTURELE SAMENLEVING ALS UITDAGING: DATA EN DISCOURS OVER DIVERSITEIT

1. Nederland en Europa in internationaal vergelijkend perspectief

Door processen van globalisering, internationale migratie en intergenerationele minderheidsvorming ontwikkelt Europa – en binnen Europa de traditionele Europese natiestaat – zich steeds meer in de richting van een multiculturele samenleving. Genoemde processen laten zich gemakkelijk illustreren aan de hand van demografische trendstudies en worden sinds het midden van de twintigste eeuw algemeen als onomkeerbaar beschouwd, vooral vanwege economische *push*- en *pull*-factoren (Penninx & Münstermann 1998: 12-14).

Het antwoord op deze ontwikkeling kan niet gevonden worden in een ontkenning van deze processen en in een herleving van nationalistische sentimenten. De ontwikkeling van een multiculturele samenleving wordt dan ook niet als beproeving maar als uitdaging beschouwd. Daarbij kan mede lering getrokken worden uit de ervaringen – met vallen en opstaan – waarmee niet-Europese landen en (sub)continenten met een langere immigratiegeschiedenis ons zijn voorgegaan. Als referentiepunt worden daarvoor dominant-Engelstalige immigratielanden gekozen – in het bijzonder Australië, Canada en de Verenigde Staten – waar vooral Europeanen als immigranten aan de inrichting van deze samenlevingen een grondwettelijke basis hebben gegeven. In veel opzichten ging dat overigens ten koste van de oorspronkelijke, autochtone bewoners van wat door allochtone Europeanen als *terra nullius* werd opgevat om hun gebiedsaanspraken te legitimeren. Waar “allochtonen” een dominante positie hebben verworven, zoals in genoemde landen, bestaat wel de ander-referentie *autochtonen* of *indigenous people*, maar niet de zelf-referentie *allochtonen*.

Wat Europeanen vanzelfsprekend vonden bij de inrichting van een nieuwe wereld hebben ze in hun oude wereld vooralsnog niet geaccepteerd. Australië, Canada en de Verenigde Staten hanteren in het publieke en politieke discours over immigratie en immigranten een multiculturele zelfdefinitie, Europeanen spreken vooralsnog liever van *integratie*. Dit begrip is voor velerlei uitleg vatbaar en daarom zo populair. In de praktijk – anders dan in de wetenschap – komt het begrip in Europa op nationaal niveau vooral neer op eenzijdige aanpassing, van nieuwkomers wel te verstaan. Veel Europese natiestaten kennen een Minister(ie) voor Integratie, Australië kent in een aantal federale staten daarentegen een *Department of Multicultural Affairs*. In Victoria State ressorteert dit departement rechtstreeks onder de minister-president, met een taakstelling voor alle inwoners van Victoria en dus niet alleen voor nieuwkomers.

Het grondwettelijke recht op de Amerikaanse, Canadese en Australische nationaliteit is gebaseerd op *ius soli* en niet op *ius sanguinis*. Toen Europeanen in het verleden hun continent van oorsprong verlieten en andere continenten koloniseerden, legitimeerden zij hun nationaliteitsaanspraken (en vooral die van hun nakomelingen) door het *ius soli* op te nemen in de constituties van de nieuwe landen waarin ze zich vestigden. Bij deze grondwetbepalingen vond geen consultatie plaats van de oorspronkelijke inwoners, Indianen, Inuït, of Aboriginals in genoemde landen. Ondanks een toename van immigratie en nieuwe minderheidsvorming hielden Europeanen op hun continent van oorsprong echter meestal vast aan het *ius sanguinis*.

Bij de totstandkoming van het geboortegrondrecht buiten Europa stonden in alle gevallen niet de belangen van de autochtone bevolking voorop maar die van de allochtone.

Naarmate immigranten zich in Europa/Nederland steeds meer ontwikkelen van doelgroepen als zorgcategorie tot hoogopgeleide *high potentials* en een nieuw electoraat zie bijvoorbeeld de website van *Stichting De Nieuwe Generatie*), zal negatieve beeldvorming over immigranten steeds meer stemmen kosten in plaats van opleveren. In de jaren zeventig van de twintigste eeuw gold in Australië inzake immigratie de bekende *White Australian Policy*. Aziaten waren *unwanted* als immigranten en Chinezen onder hen in de sterkste mate. Welke Anglo-Australische politicus had toen kunnen bedenken dat veertig jaar later multicultureel Melbourne bestuurd zou worden door een Chinese Australiër als gekozen burgemeester met de transnationale zelftoerekening *John So*? Wat *unthinkable* was in 1970 is 40 jaar later *reality*. Veel Europese en Aziatische Australiërs hebben een dubbele nationaliteit (veel Nederlandse Amerikanen in de VS trouwens ook): niemand vraagt daar naar hun gebrek aan integratie of loyaliteit op grond van deze transnationale toerekening.

En tenslotte, wat te denken van de volgende uitspraak van George Bush in een toespraak voor Hispanics in 2004 in Los Angeles in de aanloop naar presidentiële verkiezingen: *Immigrants have made this country more American, not less American*. Soortgelijke uitspraken in Europese natiestaten zijn vooralsnog onvoorstelbaar, maar ze zullen er zeker komen, en ook in Europa allereerst bij burgemeesterverkiezingen (als die er zijn) in grote multiculturele steden.

2. Data over diversiteit

Met betrekking tot bevolkingsstatistieken over migratie en diversiteit in Europa maakt Poulain (2008) een onderscheid tussen landelijke censusdata, gemeentelijke registerdata en groot-/kleinschalige surveydata. Censusdata over de samenstelling van de bevolking zijn in Nederland in de periode 1829-1971 in totaal 14 keer verzameld, met wisselend interval. Na 1971 werd de geplande census van 1981 uitgesteld en uiteindelijk afgelast. Data over geboorteland, nationaliteit en religie zijn in Nederland tot 1971 verzameld op basis van censusvragen. Nadien zijn uitsluitend data over geboorteland en nationaliteit verzameld en wel via de gemeentelijke bevolkingsadministratie (GBA). Het Centraal Bureau voor de Statistiek is belast met het verzamelen van landelijke informatie op basis van GBA-data die constant worden geaccumuleerd en geactualiseerd en die op de CBS-website kunnen worden geraadpleegd. In de CBS-data – en daarvan afgeleid in het publieke en politieke discours – is een hiërarchische driedeling gangbaar tussen autochtone, Westers allochtone en niet-Westers allochtone bevolkingsgroepen. Identificatie via het gecombineerde geboortelandcriterium (geboorteland van de betreffende persoon en/of diens moeder en/of vader) geeft zich op de omvang van allochtone groepen van de eerste en tweede generatie.

Vergeleken met het gecombineerde geboortelandcriterium leidt het nationaliteitscriterium tot een zeer opmerkelijke onderschatting van de multiculturele samenstelling van Nederland en wel door een toename van naturalisaties en van meervoudige nationaliteiten. Het (gecombineerde) geboortelandcriterium is echter evenmin zonder identificatieproblemen. Gebruikmaking van dit criterium leidt minstens in de volgende gevallen in feite tot non-identificatie:

- een in omvang toenemende groep van derde en volgende generaties (zoals Molukkers of Chinezen in Nederland);
- verschillende etnisch-culturele groepen uit eenzelfde herkomstland (zoals Turken en Koerden uit Turkije);
- eenzelfde etnisch-culturele groep uit verschillende herkomstlanden (zoals Chinezen uit China en Vietnam);

- etnisch-culturele groepen zonder territoriumstatus (zoals Roma/Sinti);
- personen die in meer dan één herkomstland hebben gewoond (zoals vluchtelingen).

Vastgesteld kan worden dat zowel het nationaliteitscriterium als het (gecombineerde) geboortelandcriterium in intergenerationeel opzicht steeds meer aan erosie onderhevig zijn. Deze erosie in identificatiemogelijkheden vormt geen typisch Nederlands verschijnsel. In landen met een langer immigratieverleden, in het bijzonder in dominant Engelstalige immigratielanden als Australië, Canada en de Verenigde Staten, worden om deze reden via periodiek bevolkingsonderzoek onder meer gegevens verzameld over zelftoerekening/ethniciteit (*To which ethnic group do you consider yourself to belong?*) en thuistaalgebruik. Dergelijke gegevens worden beschouwd als kernindicatoren voor het lidmaatschap van verschillende etnisch-culturele groepen. Een korte blik op de website van multiculturele steden als Melbourne, Vancouver of New York *versus* Berlijn, Parijs of Amsterdam maakt duidelijk dat diversiteit in laatstgenoemde steden wordt gedefinieerd in termen van nationaliteit of geboorteland en in eerstgenoemde steden in termen van ethniciteit of thuistaal. In Tabel 1 worden de voornaamste voor- en nadelen van genoemde identificatiecriteria samengevat (zie ook Extra & Gorter 2008: 21).

Criterium	Voordelen	Nadelen
Nationaliteit (NAT) (PVM)	<ul style="list-style-type: none"> • objectief • relatief eenvoudig vast te stellen 	<ul style="list-style-type: none"> • (intergenerationele) erosie door naturalisatie of dubbele NAT • NAT niet altijd indicatief voor ethniciteit/identiteit • sommige (m.n. ex-koloniale) groepen hebben NAT van immigratieland
Geboorteland (GL) (PVM)	<ul style="list-style-type: none"> • objectief • relatief eenvoudig vast te stellen 	<ul style="list-style-type: none"> • intergenerationele erosie door geboorten in immigratieland • GL niet altijd indicatief voor ethniciteit/identiteit (bv. Nederlanders geboren in buitenland) • onveranderlijk/deterministisch: doet geen recht aan dynamiek van de samenleving (in tegenstelling tot alle andere criteria)
Zelftoerekening (ZT)/Ethniciteit	<ul style="list-style-type: none"> • raakt de kern van de identificatievraag <i>Tot welke bevolkingsgroep rekent u zich?</i> • emancipatorisch: ZT komt tegemoet aan eigen beleving van ethniciteit/identiteit 	<ul style="list-style-type: none"> • per definitie niet objectief en mede bepaald door tijdgeest • meervoudige ZT mogelijk (bv. Turkse Nederlanders) • historisch belast (vooral door Tweede Wereldoorlog)
Thuistaal	<ul style="list-style-type: none"> • thuistaal is het meest opvallende ethniciteitscriterium in communicatieprocessen • thuistaalgegevens leveren cruciale bouwstenen voor overheidsbeleid (bv. voorlichting, onderwijs, mediabeleid) 	<ul style="list-style-type: none"> • complex criterium (wie spreekt wanneer welke taal tegen wie?) • taal niet altijd kernwaarde van ethniciteit/identiteit (bv. Nederlanders in Australië) • moeilijk bruikbaar voor eenpersoonshuishoudens

Tabel 1 Criteria voor de definitie en identificatie van bevolkingsgroepen in een multiculturele samenleving (PVM = gecombineerd criterium m.b.t. persoon, vader en moeder)

Tabel 1 maakt duidelijk dat er geen koninklijke demografische weg voorhanden is en dat verschillende identificatiecriteria elkaar kunnen aanvullen en versterken. Gelet op de afnemende betekenis van nationaliteits- en geboortelandcriteria, vormt het gecombineerde criterium van zelftoerekening en thuistaalgebruik een onontkoombaar alternatief voor inzicht in de multiculturele samenstelling van bevolkingsgroepen.

Gegevens over thuistaalgebruik worden in Nederland vooralsnog niet op landelijke schaal verzameld en zijn vooralsnog alleen beschikbaar in de vorm van surveydata (zie Extra e.a. 2002). Alleen voor het Fries in Friesland worden in Nederland dergelijke gegevens periodiek verzameld. Een periodieke verzameling van landelijke gegevens over thuistaalgebruik zou niet alleen cruciale bouwstenen opleveren voor algemene bevolkings- en leerlingstatistiek, maar ook voor op specifieke groepen te richten overheidsbeleid. Goede voorbeelden van dergelijk overheidsbeleid zijn voorlichting in andere talen dan Nederlands over burgerrechten en burgerplichten en onderwijs in zulke talen. Voor beleidsvragen over onderwijs Nederlands als tweede taal en onderwijs in andere talen leveren gegevens over thuistaalgebruik belangrijke meerwaarde op in vergelijking met de criteria nationaliteit, geboorteland en etniciteit. Met thuistaalgebruik als criterium voor onderwijsfaciliteiten komen ten slotte potentieel relevante, maar vooralsnog onderbelichte doelgroepen in beeld.

In Extra e.a. (2002) zijn langdurige ervaringen met periodiek bevolkingsonderzoek in kaart gebracht van vier niet-Europese dominant Engelstalige immigratielanden, te weten Australië, Canada, Zuid-Afrika en de Verenigde Staten. Daarbij zijn aanzienlijke verschillen geconstateerd in de aard van de onderzoeksvragen, zowel tussen landen als binnen landen in de loop van de tijd. Gelet op deze verschillen, is het niet eenvoudig om vergelijkend cross-nationaal en/of longitudinaal onderzoek te doen naar de beschikbare statistische gegevens. Tabel 2 biedt een overzicht van de wijze waarop in deze vier landen in recent bevolkingsonderzoek bevolkingsgroepen worden gedefinieerd en geïdentificeerd.

Vragen in bevolkingsonderzoek	Australië 2001	Canada 2001	ZA 1996	VS 2000	Dekking
1 Geboorteland van de persoon	+	+	+	+	4
2 Geboorteland van de ouders	+	+	-	-	2
3 Staatsburgerschap	+	+	+	+	4
4 Etniciteit (herkomst)	-	+	-	+	2
5 Afstamming (<i>ancestry</i>)	+	+	-	+	3
6 Ras	-	+	+	+	3
7 Moedertaal	-	+	-	-	1
8 Taalgebruik thuis	+	+	+	+	4
9 Taalgebruik op het werk	-	+	-	-	1
10 Beheersing van landstaal/talen	+	+	-	+	3
11 Godsdienst	+	+	+	-	3
Totaal van bevraagde dimensies	7	11	5	7	30

Tabel 2 Overzicht van vragen in recent bevolkingsonderzoek in vier niet-Europese dominant Engelstalige immigratielanden

Zowel de aard als het aantal van de vragen zijn per land verschillend, met Canada in een topositie qua aantal vragen. Slechts drie vragen zijn in elk van de vier landen gesteld, terwijl

twee vragen slechts in één land zijn gesteld. Over taal zijn de meeste vragen gesteld, te weten vier verschillende vragen.

Vragen over afstamming (*ancestry*), etniciteit of ras (*race*) zijn in elk van de landen problematisch, te beginnen met het onderscheid tussen deze drie concepten alleen al. Soms worden afstamming en etniciteit als equivalente begrippen opgevat, zoals in de Verenigde Staten (vraag in 2000: *What is this person's ancestry or ethnic origin?*) of in Canada (vraag in 2001: *To which ethnic or cultural group(s) did this person's ancestors belong?*). In Australië had de vraagstelling in 2001 alleen betrekking op *ancestry* en niet op *ethnicity* (vraag: *What is the person's ancestry?*, met als toelichting voor respondenten: *Consider and mark the ancestries with which you most closely identify. Count your ancestry as far as three generations, grand parents and great grand parents*). Voor zover onderscheid wordt gemaakt tussen etniciteit en afstamming, heeft het eerste begrip meer betrekking op de huidige zelfdefinitie van de respondent en het tweede meer op diens voorouders. Hoe respondenten beide begrippen in feite zelf interpreteren blijft echter een zeer moeilijk oplosbaar probleem. De paradox in Zuid-Afrika is tenslotte dat censusvragen over etniciteit door velen worden beschouwd als racistisch, terwijl de raciale censusvraag in termen van *Black/White/Coloured/Indian* zich na het Apartheidstijdperk heeft kunnen handhaven.

Terwijl over etniciteit slechts één vraag wordt gesteld in twee van genoemde vier landen, worden over taal vier vragen gesteld in één tot vier landen. Alleen in Canada zijn al deze vier vragen gesteld. “Moedertaal” (vraag 7 in Tabel 2) is daarbij geoperationaliseerd als *language first learnt at home in childhood and still understood*, terwijl de vragen 8 en 9 betrekking hebben op *most often used at home/work*. Tabel 2 maakt de meerwaarde van taalvragen duidelijk voor de definitie en identificatie van multiculturele populaties, in het bijzonder de meerwaarde van de vraag over “thuis taal” in plaats van vragen over de diffuse begrippen “moedertaal” en “eticiteit”. De taalvragen in de besproken landen verschillen niet alleen in hun precieze vraagstelling en/of toelichting daarop, maar vormen ook een directe of indirecte grondslag voor onderwijsbeleid met betrekking tot Engels en andere talen. Voor een uitvoerige bespreking van het demografisch belang van thuis taalstatistiek wordt verwezen naar Extra (2010).

3. Discours over diversiteit

In het publieke en politieke discours in Nederland over de multiculturele samenleving zijn de volgende onderscheidingen gemeengoed:

- autochtonen vs. allochtonen
- Westerse vs. niet-Westerse allochtonen (de eerste conform CBS-criteria met inbegrip van Indonesiërs en Japanners)
- Nederlanders vs. allochtonen
- Nederlanders vs. moslims
- Nederlanders vs. Turken, Marokkanen, Antillianen etc.
- Nederlanders vs. medelanders
- Nederlanders vs. nieuwe Nederlanders (zijn Chinese, Italiaanse of Indische Nederlanders ook “nieuwe” Nederlanders?)

Genoemde tweedelingen zijn in verschillende opzichten stigmatiserend, leiden tot uitsluiting en *othering* (Extra & Spotti 2009) in plaats van tot insluiting, en doen geen recht aan de toenemende verscheidenheid van de Nederlandse bevolking. Als alternatief voor de tot ver na 1970 gangbare begrippen “gastarbeiders” en “buitenlanders” werd het begrip “allochtonen” voorgesteld door Verwey-Jonker (1971). Dit laatste begrip werd in Nederland officieel overgenomen door de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (1989), die daarmee

afstand nam van het tien jaar eerder bepleite begrip “etnische minderheden” (WRR 1979). In beide gevallen lag bij de WRR de nadruk op personen of groepen van buitenlandse herkomst met een lage sociaal-economische status. De argumentatie van de WRR (1989) voor het begrip “allochtonen” was, in overeenstemming met toenmalig regeringsbeleid, gebaseerd op het loslaten van een groepsgerichte benadering van minderheden (het zogenaamde “doelgroepenbeleid”) ten gunste van een individuele benadering. Sinds 1989 zijn de begrippen *autochtoon* en *allochtoon* gaan behoren tot het standaarddiscours over diversiteit in Nederland en zijn bijna alle demografische kengetallen op deze onderscheidingen gebaseerd. Ze hebben geleid tot een typisch Nederlands jargon dat buiten Nederland niet gangbaar is en dat in Nederland steeds meer weerstanden oproept. Bij wijze van gedachtenoefening stelle men zich de vertaling van *inburgering voor allochtonen* in het Engels voor.

In de vorige paragraaf is in Tabel 2 een overzicht gegeven van determinanten van diversiteit in periodiek bevolkingsonderzoek buiten Europa. Tabel 2 illustreert het belang van het vergelijken van *verschillende* bevolkingsgroepen met gebruikmaking van *dezelfde* criteria. In eerder genoemde niet-Europese landen bestaat in het publieke en politieke discours een duidelijk onderscheid tussen etniciteit en nationaliteit, waarbij – om in taalkundige termen te spreken – woordvolgorde-restricties bestaan en etniciteit als een modificatie of verbijzondering van het gemeenschappelijke kernwoord nationaliteit wordt beschouwd. Een opvallende uitzondering op deze regel vormt Israël waar het gemeengoed is om te spreken over *Israeli Arabs* vs. *Israeli Jews* en dus niet de overeenkomst maar het verschil tussen beide groepen wordt benadrukt. Amerikanen spreken echter over *Latin*, *Asian*, *Chinese*, *Anglo* of *Dutch Americans*: verschillen in etniciteit worden daarbij onderkend en benoemd, maar zijn ondergeschikt aan de overeenkomst in nationaliteit. Om deze reden wordt ook altijd gesproken over *Chinese Americans* in plaats van over *American Chinese*. Hetzelfde geldt voor *Dutch Australians* of *French Canadians*. Bij zijn inaugurele rede in januari 2009 als president van de VS koos Barack Obama zelfbewust voor de zelf-referentie *Afro American*.

Hoe anders is dit allemaal in Europa. In Polen wordt gesproken over Polen vs. Joden, op de Balkan over Serviërs, Kroaten en Moslims. Nederlanders spreken vaak over Turken vs. Nederlanders, ook in de vele gevallen waarin beiden over de Nederlandse nationaliteit beschikken. En de begrippen *Turkse Nederlanders* en *Nederlandse Turken* worden meestal in vrije variatie gebruikt. In Duitsland of Frankrijk is het discours niet anders bij het gebruik van begrippen als *Ausländer* of *étrangers*. De oproep in het Europese integratiedebat tot insluiting gaat dus gepaard met de taal van uitsluiting. Meerderheidsgroepen definiëren hun eigen identiteit in termen van nationaliteit en die van minderheidsgroepen in termen van etniciteit. Het ontbreekt bij deze tweedeling aan het bewustzijn dat iedereen beschikt over een etniciteit en over een nationaliteit. Dat laatste is althans een universeel erkend mensenrecht, hoewel Molukse immigranten van de eerste generatie in Nederland vanuit een illusiepolitiek de Nederlandse nationaliteit langdurig hebben ontbeerd en zij daardoor statenloos waren.

Hoezeer etniciteit in Nederland in verband wordt gebracht met een mindset van *problemen* kan goed worden geïllustreerd aan het discours in de politiek en in de media over de zogenaamde Verwijsindex voor Antilliaanse jongeren. Het College Bescherming Persoonsgegevens (CBP) waakt in Nederland over wettelijk toegestane registratiemethoden. In 2006 verleende het CBP op verzoek van de Tweede Kamer aan 21 zogenaamde “Antillianengemeenten”, waaronder Rotterdam, een tijdelijke ontheffing van het bestaande grondwettelijke verbod op etnische registratie, omdat Antilliaanse jongeren zijn oververtegenwoordigd in criminaliteitsstatistieken en anderszins moeilijk traceerbaar zijn. Etnische registratie werd voor deze groep toelaatbaar geacht “gelet op de ernst van de problematiek”. Genoemde ontheffing is in december 2008 verlopen, maar onder meer Rotterdam is daarmee in 2009 doorgeslagen. Steun aan deze etnische registratie is in 2009 ook betuigd door de toenmalige minister voor “Wonen, Wijken en Integratie”, Eberhard van de Laan. Het debat in de politiek en de media over het belang van etnische registratie is in Nederland verengd tot casuïstiek over specifieke probleem-

groepen en strekt zich niet uit tot principiële argumenten voor of tegen het registreren van etniciteit. Het hoeft geen verbazing te wekken dat dit Nederlandse debat vanuit Australië of Canada met verbijstering wordt gevolgd.

Etniciteit heeft zowel geografische als culturele dimensies. In het eerste geval staat de *herkomst* van een individu en groep centraal: deze herkomst kan zowel regionaal als transnationaal bepaald zijn. In het tweede geval staat de thuistaal of gemeenschapstaal (*community language*) van een individu of groep centraal. De combinatie van etniciteit en nationaliteit (en wel in deze volgorde) leidt in de Nederlandse context tot *hyphenated Dutch* zoals in de eerder genoemde context voor *hyphenated Americans* geldt. Waar in Nederland voor regionale minderheden zoals Friezen naast een nationale toerekening als vanzelfsprekend een regionale toerekening wordt geaccepteerd in de vorm van een meervoudige identiteitsbeleving (*multiple belonging*), dient er voor transnationale minderheden een soortgelijke meervoudige identiteitsbeleving te worden erkend. Op deze manier wordt in het publieke en politieke discours met dezelfde maten gemeten. *Nederlanderschap* is het overkoepelende en bindende kenmerk, terwijl regionale of transnationale etniciteit verscheidenheid binnen eenheid (*diversity within unity*) tot uitdrukking brengt: er zijn niet alleen Turkse, Marokkaanse, Surinaamse, Antilliaanse, Chinese of Indische Nederlanders, maar ook Friese, Zeeuwse, Limburgse, Brabantse of Hollandse Nederlanders. Alleen bij de laatste groep vallen in de zelfdefinitie etniciteit en nationaliteit gewoonlijk samen: Holland wordt opgevat als Nederland en Hollands als Nederlands. Voor een gelijke behandeling van regionale talen en immigrantentalen als niet-nationale talen van Europa wordt verwezen naar Extra & Gorter (2008).

Demografische kengetallen over de multiculturele samenleving zijn in Australië, Canada en de Verenigde Staten primair gebaseerd op de complementaire criteria van etniciteit en thuistaal, in Europa op de eveneens complementaire criteria van nationaliteit en geboorteland. Naarmate immigratie steeds meer een intergenerationeel karakter krijgt, zullen ook in Europa de eerste twee criteria steeds meer tot demografische kengetallen worden verheven ten koste van de laatste twee. Nationaliteit en geboorteland vormen steeds minder bruikbare criteria voor het in kaart brengen van diversiteit. Dat geldt dus ook voor toekomstige bevolkings- en schoolstatistieken over Nederland als multiculturele samenleving. Het in Nederland gangbare gecombineerde geboortelandcriterium (geboorteland van de persoon en/of vader en/of moeder) waarop het eerder besproken onderscheid tussen *autochtoon* en *allochtoon* is gebaseerd, is niet alleen stigmatiserend maar ook in sterk afnemende mate geschikt voor het in kaart brengen van toenemende diversiteit.

Binnen de Europese Unie is het Verenigd Koninkrijk het eerste land waar dit thema in periodiek bevolkingsonderzoek (in de vorm van nationale *census*) onder ogen is gezien: de UK Census van 1991 bevatte voor het eerst een vraag over *eticiteit*, de UK Census van 2011 voor het eerst ook een vraag over *Languages Other Than English (LOTE)* (zie Extra 2010: 116-119 over de LOTE-vraag). Zelfs in Frankrijk is door Yazid Sabeq, regeringscommissaris voor diversiteit en kansengelijkheid, een publiek en politiek debat op gang gebracht over het belang van etnische registratie (zie de Franse website *Les statistiques ethniques* en Contrast 2009 over de rapportage van Sabeq aan de toenmalige president Sarkozy). Nederland is van beide ambities voor het kwalitatief en kwantitatief in kaart brengen van diversiteit vooralsnog ver verwijderd.

4. Over acculturatie in termen van integratie

In de crossculturele psychologie over processen van acculturatie (vgl. Berry 1990; Berry & Sam 1997 en in navolging vele anderen) worden gewoonlijk de volgende vier acculturatie-strategieën in een multiculturele samenleving onderscheiden: integratie, assimilatie, segregatie

en marginalisering. Acculturatie in termen van integratie is een proces dat van twee kanten komt, dat wil zeggen zowel van de kant van de meerderheid als van de kant van minderheidsgroepen. Een opmerkelijke maar weinig geconstateerde paradox in het publieke en politieke discours op Europees en nationaal niveau doet zich voor in de gebruikmaking van het begrip *integratie*. Op Europees niveau wordt integratie nagestreefd onder bescherming en zelfs bevordering van talige en culturele verscheidenheid van de lidstaten als constituerende eigenschappen van een Europese identiteit, terwijl deze verscheidenheid op nationaal niveau als obstakel voor integratie geldt. Er gaapt een diepe conceptuele kloof tussen de Europese retoriek over het belang van de ontwikkeling van een transnationale, meervoudige identiteit en de ontwikkeling van multiculturele en multilinguale competenties van inwoners van het toekomstige Europa enerzijds en de nationale retoriek over achterstanden, integratie en inburgering van nieuwkomers anderzijds. Het eenzijdige integratiebeleid van de Nederlandse overheid heeft er inmiddels toe geleid dat veel immigranten in Nederland zich minder in plaats van meer Nederlander zijn gaan voelen.

In hun *European Inclusion Index* hebben Leonard & Griffith (2005) de volgende checklist ontwikkeld als indicatoren voor burgerschap en inclusie (zie ook Extra e.a. 2009):

- *What is the legal basis for citizenship of the member state?*
- *Is dual nationality allowed?*
- *How efficient/lengthy is the processing of citizenship applications?*
- *How much does it cost the applicant?*
- *What are the refusal rates?*
- *Does the applicant have a right to know the reasons for refusal?*
- *How many years of legal residence does it take to become naturalised?*
- *What civic/language requirements do member states impose for citizenship?*
- *Do governments provide language sessions? If so, how many hours are provided free of charge?*
- *Are citizenship lessons/tests a requirement?*
- *Is language tuition provided?*
- *What is the temperature of public opinion towards 3rd country nationals, immigrants and minorities?*
- *Is the government putting in place programmes aimed at shifting public opinion?*

In vervolg op deze checklist hebben Citron & Gowan (2005) een eerste poging ondernomen om crossnationale gegevens in elk van de vijftien ‘oude’ EU-landen te presenteren over de volgende vijf thema’s: insluiting op de arbeidsmarkt, verblijfsduur op de lange termijn, gezinshereniging, nationaliteit en antidiscriminatiebeleid. Hieruit is een index ontwikkeld voor de *status quo* in elk van de lidstaten, afgezet tegen een Europese standaardindex. Voor een analyse van de taaleisen bij toelating, verblijf/integratie/inburgering en burgerschap in Nederland wordt verwezen naar Extra & Spotti (2009).

In het publieke en politieke discours in Nederland over “allochtonen” wordt gewoonlijk over integratie gesproken, maar wordt daarmee geen tweerichtingsverkeer maar eenzijdige assimilatie bedoeld. In de Partij van de Arbeid kon de kern van het politieke meningsverschil tussen Wouter Bos en Ella Vogelaar hierop worden teruggevoerd en dus niet op het meningsverschil tussen beiden over leiderschapsstijlen (vgl. Vogelaar 2009). De PvdA-nota *Verdeeld verleden, gedeelde toekomst* onder redactie van Ploumen (2009) heeft weinig conceptuele diepgang en wordt niet geïnspireerd door recente wetenschappelijk inzichten over acculturatie en identiteit. Ook van het recente WRR-rapport *Identificatie met Nederland* (2008) wordt opmerkelijk weinig gebruik gemaakt (zie de Bijlage ter inspiratie). Belangrijke inzichten uit het WRR-rapport zijn volstrekt onderbelicht gebleven door de mediahype rond de uitspraken van prinses Maxima bij de presentatie van het rapport; haar uitspraak “Dè Nederlandse identiteit bestaat niet” werd in Nederland niet als open deur aangemerkt, maar

raakte een openliggende zenuw. Genoemde PvdA-nota is ook weinig transnationaal geïnspireerd in een tijd van onomkeerbare en voortschrijdende processen van globalisering en migratie. Het pleidooi van Wouter Bos voor een “beschaafd nationalisme” leidt tot een *contradictio in terminis* en mist eveneens een transnationaal perspectief.

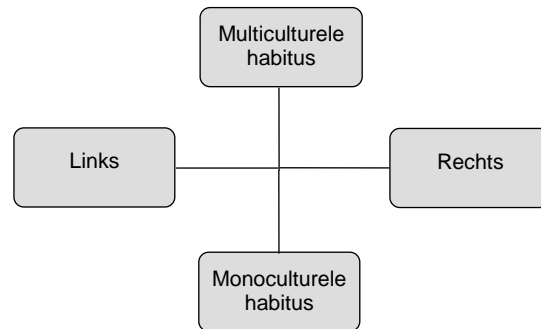
Vanuit een transnationaal perspectief kunnen tal van pleidooien worden gevoerd waarbij integratie van twee kanten komt en in beleidsmatig opzicht sociale cohesie met culturele diversiteit wordt verzoend. Er worden hier vier voorbeelden genoemd.

- In de PvdA-nota *Verdeeld verleden, gedeelde toekomst* onder redactie van Ploumen (2009: 2) wordt van nieuwkomers, hun kinderen en kleinkinderen gevraagd dat zij “zonder voorbehoud kiezen voor de Nederlandse samenleving”. Deze paternalistische oproep is in strijd met een transnationale manier van denken over globalisering en migratie. Verworvenheden uit andere culturen en meervoudige toerekeningen worden daarmee veronachtzaamd. “Juist een veelkleurig bondgenootschap van vrijzinnige vaandeldragers zou een inspirerend toekomstbeeld zijn” (Sie 2009). Immigranten en hun nakomelingen in Nederland vormen geen bedreiging van de nationale identiteit, maar leveren daaraan in toenemende mate een vernieuwende bijdrage.
- Een niet omfloerste maar zelfbewuste acceptatie van een dubbele nationaliteit hoort eveneens bij een transnationale manier van denken over globalisering en migratie. Wouter Bos (2006: 127-129) sprak eerder in dit verband over afstand doen van de niet-Nederlandse nationaliteit als “nostalgische illusiepolitiek”. Veel Nederlanders in Australië, Canada en de Verenigde Staten hebben een dubbele nationaliteit. Zoals eerder gezegd: niemand trekt op grond daarvan hun integratie in twijfel, laat staan hun loyaliteit. Volgens het CBS hebben in Nederland inmiddels meer dan één miljoen inwoners naast de Nederlandse nationaliteit minstens één tweede nationaliteit. Hetzelfde geldt voor meer dan een half miljoen Nederlanders in het buitenland – al dan niet in Europa.
- Nederland ontwikkelt zich in demografisch opzicht steeds meer tot een multiculturele samenleving. Meertaligheid vormt daarvan een intrinsieke eigenschap, geen “tijdelijk probleem”. Er zijn geen voorbeelden van multiculturele samenlevingen die eentalig zijn. Meertaligheid van minderheidsgroepen wordt in Nederland echter onveranderlijk opgevat als bron van achterstand en problemen en wordt slechts zelden erkend als bron van kennis en verrijking. Het adviesrapport van de Onderwijsraad *Samen naar de Taalschool* (2001) is in het overheidsbeleid vooralsnog in onvruchtbare aarde gevallen. Nederland wordt ook door waarnemers in het buitenland beschouwd als bevangen door een monolinguale *mindset* waaraan alleen het Engels in toenemende mate ontsnapt.
- De nationale kalender van feesten en vieringen in Nederland is toe aan herbezinning en herziening. Waarom zou bijvoorbeeld Tweede Pinksterdag niet kunnen worden ingeruild voor het Suikerfeest?

5. Het partijpolitieke spectrum in Nederland

Tot in de tweede helft van de twintigste eeuw werd het partijpolitieke spectrum in Nederland bepaald door de verzuiling. In katholieke kring gold daarbij eertijds als adagium: *In het isolement ligt onze kracht*. Deze verzuiling bezorgde de politieke elite in Nederland electorale stabiliteit en voorspelbaarheid. Restanten van deze verzuiling hebben in Nederland met name overleefd in het onderwijs en in de media. Tillie (2008: 95-112) laat zien hoe na de ontzuiling een nieuwe electorale stabiliteit ontstond in termen van een links/rechts evenwicht met een nagenoeg vaste volgorde van politieke partijen op deze as. Dit evenwicht is verstoord geraakt door een nieuwe dimensie waarin opvattingen van kiezers worden gerepresenteerd over globalisering en multiculturalisme. Tegen deze achtergrond wordt hier de volgende stelling betrokken: het partijpolitieke spectrum in Nederland kan niet langer eendimensionaal worden

gedefinieerd op de klassieke sociaal-economisch bepaalde links/rechts-as, maar ontwikkelt zich binnen een tweedimensionele ruimte waarin de acceptatie vs. afwijzing van een multiculturele samenleving een eigen as vormt. *De ideologische positie op deze tweede verticale as kan niet worden voorspeld vanuit de ideologische positie op de eerste horizontale as.* In deze stelling is sprake van een matrix die als volgt kan worden weergegeven:

Beide assen hebben betrekking op het thema *equality*: de horizontale as in de betekenis van *gelijkheid*, de verticale as in de betekenis van *gelijkwaardigheid* en *wederzijdse empathie*. Op de horizontale as gaat het om klassieke sociaaleconomische thema's met ter linkerzijde nadruk op de collectieve spreiding van kennis, macht en inkomen en ter rechterzijde nadruk op de individuele verwerving daarvan. Anders gezegd: ter linkerzijde wordt de inrichting van de samenleving allereerst als verdelingsvraagstuk gezien, ter rechterzijde allereerst als verwervingsvraagstuk. Op de verticale as gaat het om nieuwe thema's ten gevolge van onomkeerbare processen van globalisering en migratie. Daarbij wordt een multiculturele *habitus* of *mindset* gekenmerkt door acceptatie van een multiculturele samenleving en van een transnationale identiteit, doorbreking van een wij/zij-denken in termen van *autochtoon* vs. *allochtoon* en nadruk op diversiteitsbeleid voor alle inwoners van Nederland. Een monoculturele habitus of mindset wordt daarentegen gekenmerkt door afwijzing van een multiculturele samenleving en van een transnationale identiteit, handhaving van genoemd wij/zij-denken en nadruk op minderhedenbeleid/achterstandenbeleid/integratiebeleid voor nieuwkomers in Nederland.

Het partijpolitieke spectrum in Nederland kan binnen deze tweedimensionale ruimte beter worden begrepen: links boven is het erg stil en rechts beneden erg druk. Tillie (2008: 95) wijst erop dat het doemdenken over de multiculturele samenleving bij de traditionele politieke elite in Nederland wordt ingegeven door angst voor het eigen electoraat. Duyvendak e.a. (2008: 81-105) houden een soortgelijk betoog. Deze angstige (Tillie) en onzekere (Duyvendak) politieke elite vervult ten opzichte van het electoraat geen leidende maar volgende rol in het heftige debat over de multiculturele samenleving, een thema waarover veel meer wordt gevonden dan geweten. Deze volgende in plaats van leidende rol van de politieke elite veroorzaakt een neerwaartse spiraal in de kwaliteit van het politieke en publieke debat met als adagium "je moet zeggen wat je denkt" in plaats van "je moet denken voordat je spreekt". Zowel Tillie als Duyvendak e.a. houden een pleidooi voor de opkomst van een vernieuwende professionele politieke elite die met visie en overtuiging kiest voor een open, tolerante, internationaal gerichte en pro-Europese samenleving met een pluriforme bevolking en een levendige democratie. De blik moet in deze opvatting naar buiten en naar voren worden gericht. Een nieuwe, hoger opgeleide tweede/derde generatie immigranten in Nederland zal aan deze ontwikkeling in toenemende mate een eigen bijdrage leveren.

De krachtproef waarmee de Nederlandse politieke elite worstelt, speelt zich niet zozeer af op eerdergenoemde horizontale links/rechts-as, maar op de verticale as van een multi/

monoculturele habitus. Daniel Cohn-Bendit & Thomas Schmid (1992) hebben aan dit thema een prachtig en in veel talen verschenen boek gewijd. Vooral de ondertitel van hun boek is in twee opzichten veelzeggend: 1) de multiculturele democratie wordt opgevat als een waagstuk dat echter geen alternatief kent en 2) multiculturaliteit en democratie worden niet als tegenstelling opgevat maar als verzoeningsvraagstuk. Daarmee wordt de uitdaging zichtbaar voor een politieke strategie waarin de beleidsmatige erkenning van culturele diversiteit geen bedreiging vormt voor sociale cohesie in Nederland, maar een noodzakelijke randvoorwaarde voor het bereiken en handhaven daarvan.

Literatuurverwijzingen

- Berry, J. (1990). Psychology of acculturation: Understanding individuals moving between cultures. In: R. Brislin (ed.), *Applied Cross-Cultural Psychology*, 232-253. Newbury Park, CA: Sage.
- Berry, J. & D. Sam (1997). Acculturation and adaptation. In: J. Berry, Y. Poortinga & J. Pandey (eds.), *Handbook of Cross-Cultural Psychology*, 2nd edition, Volume 3, 291-326. Boston: Allyn & Bacon.
- Bos, W. (2006). *Dit land kan zoveel beter*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Citron, L. & R. Gowan (2005). *European Civic Citizenship and Inclusion Index*. Brussels: British Council.
- Cohn-Bendit, D. & T. Schmidt (1992). *Heimat Babylon. Das Wagnis der Multikulturellen Demokratie*. Hamburg: Hoffmann & Campe.
- Contrast (2009). Aflevering mei 2009: 13-14.
- Duyvendak, J.W., E. Engelen & I. de Haan (2008). *Het bange Nederland. Pleidooi voor een open samenleving*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Extra, G. (2010). Mapping linguistic diversity in multicultural contexts: demolinguistic perspectives. In: J.A. Fishman & O. Garcia (eds.), *Handbook of Language and Ethnic Identity* (second edition). Oxford: Oxford University Press (to appear).
- Extra, G. & D. Gorter (eds.) (2008). *Multilingual Europe: Facts and Policies*. Berlin/New York: Mouton de Gruyter.
- Extra, G. & M. Spotti (2009). Testing regimes for newcomers to the Netherlands. In: Extra, G., M. Spotti & P. Van Avermaet (eds.), *Language Testing, Migration and Citizenship: Cross-National Perspectives on Integration Regimes*, 125-147. London: Continuum.
- Extra, G., M. Spotti & P. Van Avermaet (eds.) (2009). *Language Testing, Migration and Citizenship: Cross-National Perspectives on Integration Regimes*. London: Continuum.
- Extra, G., R. Aarts, T. van der Avoird, P. Broeder & K. Yağmur (2002). *De Andere Talen van Nederland: Thuis en op School*. Bussum: Coutinho.
- Leonard, M. & P. Griffith (2005). *The European Inclusion Index. Is Europe Ready for the Globalisation of People?* Brussels: British Council.
- Onderwijsraad (2001). *Samen naar de Taalschool*. Den Haag: Onderwijsraad.
- Penninx, R. & H. Münstermann (1998). Migratie, etnische minderheden en de multiculturele samenleving: een inleidende verkenning. In: R. Penninx, H. Münstermann & H. Entzinger (eds.), *Etnische minderheden en de multiculturele samenleving*, 9-23. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Ploumen, L. (red.) (2009). *Verdeeld verleden, gedeelde toekomst*. Amsterdam: PB-resolutie Integratie.
- Poulain, M. (2008). European migration statistics: definitions, data and challenges. In: M. Barni & G. Extra (eds.), *Mapping Linguistic Diversity in Multicultural Contexts*, 43-66. Berlin/New York: Mouton de Gruyter.

- Sie, M. (2009). De sociaaldemocratie is van iedereen. *Rood. Ledenblad van de Partij van de Arbeid. Themanummer Integratie*, 6(1): 15.
- Tillie, J. (2008). *Gedeeld land. Het multiculturele ongemak van Nederland*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Verwey-Jonker, H. (1971). *Allochtonen in Nederland. Beschouwingen over de gerepatrieerden, Ambonezen, Surinamers, Antillianen, buitenlandse werknemers, Chinezen, vluchtelingen, buitenlandse studenten in onze samenleving*. Den Haag: Staatsuitgeverij.
- Vogelaar, E. (2009). *Twintig maanden knettergek. Dagboek van een ministerschap*. Amsterdam: Balans.
- WRR (Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid) (1979). *Etnische minderheden*. Den Haag: Sdu Uitgeverij.
- WRR (Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid) (1989). *Allochtonenbeleid*. Den Haag: Sdu Uitgeverij.
- WRR (Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid) (2007). *Identificatie met Nederland*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

BIJLAGE

Stellingen naar aanleiding van het WRR-rapport *Identificatie met Nederland (2008) (met pagina-referenties)*

1. Sociale cohesie in Nederland is alleen mogelijk bij wederzijdse *empathie*, d.w.z. het vermogen van oude en nieuwe bevolkingsgroepen om zich in elkaar te kunnen inleven (195).
2. De opgaven waarvoor de Nederlandse samenleving zich in de 21^e eeuw geplaatst ziet worden teveel tegemoet getreden met een verhaal over het nationale verleden en te weinig met een verhaal over de toekomst, waardoor processen van globalisering en de verdere Europese eenwording worden veronachtzaamd (197).
3. Nieuwkomers in Nederland en hun nakomelingen zullen zich de Nederlandse identiteit *toe-eigenen* en deze identiteit daardoor vernieuwen (197).
4. Een historisch kenmerk en motto van de Nederlandse samenleving is *Eenheid in Verscheidenheid*. Dit motto dient in toenemende mate een nieuwe invulling te krijgen: de acceptatie van culturele verscheidenheid vormt geen bedreiging voor sociale cohesie maar een noodzakelijke randvoorwaarde voor het bereiken daarvan (198).
5. Het katholieke adagium *In het isolement ligt onze kracht* heeft een belangrijke bijdrage geleverd aan de sociaal-economische en sociaal-culturele emancipatie van de katholieke bevolking in Nederland. Dit volgordeproces zal zich ook voordoen bij vele nieuwkomers in Nederland (198).
6. Het recente debat over de rol van Nederland in Europa getuigt van een naar binnen gekeerde opvatting van nationale identiteit waarbij het nationale tegen Europa “beschermd” moet worden (199).
7. Nationale identiteit is niet een kwestie van kiezen maar van delen. Het is belangrijk en urgent om te investeren in *verbindingen* tussen oude en nieuwe groepen en individuen in Nederland. Pas als er voldoende bruggen worden geslagen kan op het niveau van de samenleving als geheel een gevoel van verbondenheid ontstaan (200/201).
8. Het onderscheid *allochtoon/autochtoon* leidt tot een simplistische en contraproductieve tweedeling en vormt een ontkenning van een steeds grotere verscheidenheid van *leefstijlen* binnen en tussen verschillende bevolkingsgroepen in Nederland (202/203).
9. Er moet in en door gemeenten in Nederland harder worden opgetreden tegen discriminatie en tegen onveiligheid in buurten (205/206).
10. Bij het formuleren van leefregels in Nederland gaat het niet alleen om aanpassingen *aan* de norm, maar ook om aanpassingen *van* de norm (206).

11. Meerstemmigheid in de media dient met kracht bevorderd te worden (206/207).
12. In het publieke en politieke debat is ten onrechte een vermenging ontstaan tussen loyaliteit en nationaliteit: de erkenning van meervoudige transnationale en emotionele verbindingen kan de verbondenheid met Nederland juist versterken. Dubbele nationaliteit moet dan ook niet worden verboden maar toegestaan (208).
13. De kalender van nationale feestdagen dient de hedendaagse pluriformiteit van Nederland beter te weerspiegelen (209).
14. De overheid, de media en de wetenschap dienen in hun taalgebruik in het politieke, publieke en wetenschappelijke debat meer zorgvuldigheid te betrachten en onwenselijke stereotyperingen tegen te gaan (210/211).
15. Het onderscheiden en bevorderen van meerdere routes van identificatie met Nederland (functionele, normatieve en emotionele identificatie) biedt meer mogelijkheden om in een wereld van open grenzen, culturele diversiteit en transnationale verhoudingen de spanningen tussen mensen in Nederland het hoofd te bieden (211).